

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ. КРИМІНАЛЬНО- ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343:159.942

О.В. Авраменко

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ ЗНАЧЕННЯ ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ ЛЮДИНИ

Досліджено місце емоцій в структурі ознак складу злочину, зокрема суб'єктивної сторони складу злочинів, а також видів емоційних станів людини, які мають кримінально-правове значення.

Ключові слова: стан сильного душевного хвилювання, емоції, афект.

Исследовано место эмоций в структуре признаков состава преступления, субъективной стороны состава преступления, а также видов состояний эмоций человека, которые имеют уголовно-правовое значение.

Ключевые слова: состояние сильного душевного волнения, эмоции, аффект.

The article deals with the research of meaning of emotions in the structure of corpus delicti, specifically subjective side of corpus delicti and also the kinds of a persons emotional conditions having criminal legal meaning.

Key words: a condition of strong mental emotions, affects.

Постановка проблеми. Одним зі складних питань науки кримінального права визнається характеристика внутрішніх психічних процесів, які, або передують вчиненню злочинів, або відбуваються в процесі його вчинення.

Загально визначеними у науці є положення, що під час юридичної оцінки суспільно небезпечного діяння необхідно встановлювати, окрім вини, мотив, мету та емоційний стан особи на момент його вчинення. Ці ознаки мають важливе значення у призначенні покарання, а коли вони передбачені в диспозиції статті, то і для кваліфікації діяння. В

теорії кримінального права ці ознаки отримали назву факультативних ознак суб'єктивної сторони складу злочину. Оскільки злочин – це свідомий, вольовий акт людської поведінки, то у ньому мають бути наявні всі компоненти – інтелектуальні, вольові й емоційні. Суб'єктивна сторона становить собою систему вказаних компонентів, що взаємопов'язані між собою і визначають один одного.

Емоції як поняття психології, без сумнівів, мають значення для застосування норм кримінального права. Ця теза й доводитиметься нами у цій статті.

Стан дослідження. Незважаючи на те, що емоційні стани особи при вчиненні злочинів враховуються у кримінальному законодавстві вже понад сто років, кримінально-правове значення емоційних станів особи було і є предметом наукових дискусій. У кримінальному праві емоційні стани особи, що мають кримінально-правове значення, були предметом дослідження багатьох учених, зокрема А.В. Байлова, В.М. Бурдіна, М.І. Дубиніної, Л.А. Остапенко, Б.В. Сидорова, О.Д. Сітковської, Л.І. Шеховцової та інших науковців. Чимало питань досліджувались поверхнево або взагалі не були висвітлені, а тому проблеми кримінально-правового значення емоційних станів особи під час вчинення злочинів не знайшли належного відображення в юридичній літературі.

Виходячи із аналітичного осмислення позицій, висловлених у низці публікацій, **метою** статті є визначення емоційних станів особи, що мають кримінально-правове значення.

Виклад основних положень. Насамперед вважаємо за доцільне розглянути місце емоцій в структурі ознак складу злочину, зокрема суб'єктивної сторони злочинів.

Низка науковців вказують на те, що емоції не є структурною ознакою суб'єктивної сторони загального поняття про склад злочину. Свої погляди вони мотивують тим, що у КК України емоційний стан особи згадується лише у трьох статтях, а саме: у п. 7 ст. 66 КК як обставина, що пом'якшує покарання, в ст. 116 КК «Умисне вбивство, вчинене у стані сильного душевного хвилювання» та в ст. 123 КК «Умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне у стані сильного душевного хвилювання» і вказаний стан повинен розглядатись у вченні про покарання та в межах виключно вказаних злочинів [1, с. 106]. О.М. Попов, погоджуючись з А.О. Пінаєвим, вважає, що афект – це особлива ознака суб'єктивної сторони, не властива більшості злочинів, передбачених у КК. Це особливий емоційний стан людини, який є конструктивною ознакою складів злочинів, передбачених ст. 107 і 113 КК РФ (ст. 116 і 123 КК України – О.А.) [2, с. 139].

О.І. Парог вказує, що емоції не є елементом психічного відношення особи до суспільно небезпечного діяння, а означають психічні переживання, які можуть відчуватися до, під час або після вчинення злочину. Емоції в основному виражають соціальну, а не юридичну характеристику і належить ймовірніше до суб'єкта злочину, ніж до суб'єктивної сторони складу злочину (характеризують особливості психічного стану особи, а не його психічне відношення до вчинюваного ним суспільно небезпечного діяння) [3, с. 59–60].

На думку В.І. Ткаченка, афект є частиною мотиву. Вчений визначає мотив як спонукання, які становлять органічну єдність інтелектуального, вольового й емоційного моментів і виражають потребу індивіда у вчиненні злочину [4, с. 41].

Б.В. Сидоров відносить афект до спеціальної ознаки суб'єктивної сторони складу злочину і вважає, що ця ознака характеризує насамперед внутрішню сторону злочинної поведінки, психічну діяльність суб'єкта і безпосередньо відображається в особливостях протікання психічних процесів (усвідомлення й оцінки своїх дій і всієї конфліктної ситуації, мотивації і вибору варіанта поведінки і таке інше), будучи тісно пов'язаною з тими обставинами, що її викликали [5, с. 48]. Подібну позицію займає і С.В. Бородін, визнаючи афект як особливий психічний стан людини, який виявляється ґрунтом для формування тих або інших мотивів, що спонукають до певної поведінки [6, с. 182].

Чимало вчених включають емоційний стан особи до ознак суб'єктивної сторони складу злочину. Так, П.С. Дагель вказує, що суб'єктивна сторона складу злочину включає в себе таку ознаку, як емоції [7, с. 123].

Як свідчить проведений аналіз, у науці кримінального права досі не вироблено спільної позиції щодо кримінально-правового значення емоційних станів людини та їх місця у конструкції складу злочину. Одним зі способів вирішення існуючих у теорії протиріч, на нашу думку, може стати звернення до наукових надбань психології, у сферу дослідження якої й входять емоційні стани особи.

Афект – це емоція, яка опановує людиною внаслідок неправомірних або аморальних діянь потерпілого. Афект – це особливо сильна емоція, зазначена в диспозиції закону, вона визнається обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу злочину. Зважаючи на вищезазначені позиції, сильне душевне хвилювання можна розглядати або як емоцію, або як мотив злочину, оскільки ці поняття є самостійними і мають свій зміст.

На нашу думку, сильне душевне хвилювання слід визнавати емоційним станом особи і розглядати як ознаку суб'єктивної сторони складу злочину та обов'язкову ознаку суб'єктивної сторони злочинів, передбачених статтями 116, 123 КК. Довести вказану тезу видається можливим в такий спосіб.

Насамперед необхідно визначити термінологію та понятійний апарат, якими оперують у спеціальних дослідженнях. У наведених вище визначеннях є термінологічні звороти «афект» та «стан сильного душевного хвилювання». Термін «стан сильного душевного хвилювання» у спеціальній літературі використовується не часто. У вітчизняній науці немає праць, які б безпосередньо присвячувалися з'ясуванню цього поняття. Дослідники використовують переважно термін «фізіологічний афект». Йдеться, зокрема, про праці російських учених, кримінальне законодавство країни яких у відповідних статтях вживає саме цей термін. Так, зокрема, у ст. 107 та ст. 113 КК РФ передбачено покарання за вбивство, вчинене в стані афекту, та за спричинення тяжкої або середньої тяжкості шкоди здоров'ю в стані афекту. У чинному КК РФ терміни «стан сильного душевного хвилювання» та «афект» вживаються одночасно і поруч, що дає підстави окремим науковцям розглядати їх як тотожні.

Проблема тотожності або відмежування понять «сильне душевне хвилювання» і «афект» залишається невирішеною як у теорії кримінального права, так і в психології. Афект – це поняття, яке визначається в психології, а сильне душевне хвилювання – це поняття, яке не зустрічається в психології, але вже досить давно використовується для позначення особливого стану особи в кримінальному законодавстві. З цього можна зробити висновок, що при визначенні сильного душевного хвилювання, насамперед, необхідно використовувати ті критерії, які встановлені в КК України. Такими критеріями кримінальне законодавство передбачає протизаконне насильство, систематичне знування або тяжку образу з боку потерпілого, які викликали стан сильного душевного хвилювання. Сила вияву емоцій, як випливає із закону, є важливим критерієм, за допомогою якого відрізняють просту емоцію від сильного душевного хвилювання.

На істотність цієї ознаки вказує сама етимологія терміна «сильне душевне хвилювання», тобто законодавець робить особливий акцент на такому якісному показнику емоції, як її сила. Про інші ознаки сильного душевного хвилювання або особливості його протікання в законі нічого не сказано. З цієї причини до сильного душевного хви-

лювання слід відносити не тільки різні афекти, але й інші емоційні стани, які виникли в результаті неправомірних дій з боку потерпілого і які характеризуються особливо великою силою свого вияву, що відрізняє їх від деяких інших емоцій. Тому до таких емоцій можна відносити і гнів, і страх, і тривогу, і інші подібні емоції, лише б вони досягли певної сили й були викликані неправомірними діями потерпілого, тим більше, що гнів, наприклад, може досягати такої ж сили, що й афект [8, с. 63]. Такої ж сили може досягати і стан тривоги, страху, і чимало інших емоційних станів.

Іноді афект у людини може виникнути в результаті власних дій, а не лише дій інших осіб, внаслідок своїх невдач. Для позначення таких станів у психології існує спеціальний термін «фрустрація».

Фрустрація (від лат. *frustration* – марне сподівання, невдача, обман) – психічний стан зростаючого емоційно-вольового напруження, що виникає в конфліктних ситуаціях, які перешкоджають досягненню мети чи задоволенню потреб і бажань, загрожують людині або її престижу, людській гідності. Цей стан викликає певні типові реакції: 1) агресію, спрямовану на подолання реальної причини перешкоди; 2) агресію, спрямовану на себе; 3) агресію, спрямовану на ілюзорного винуватця; 4) переоцінку цілей і бажань. Іноді фрустрацію називають також ситуацією, яка викликає такий стан [9, с. 205].

На нашу думку, слід вказати, що афект і фрустрація за своєю характеристикою подібні, їм притаманний сильний емоційний стан особи, який характеризується такою формою реакції, як агресія з незначною втратою самоконтролю, і тому афект можна вважати видом фрустрації. Проте, кримінально-правового значення стан сильного душевного хвилювання, що викликаний фрустрацією, набуває лише за умов наявності всіх передумов, викладених у кримінальному законі, наприклад, протизаконне насильство, систематичне знущання, або тяжка образа з боку потерпілого.

Як бачимо, вплив емоцій на кримінальну відповідальність розглядався і у науці кримінального права, але криміналісти глибоко не вникали в проблему, а психологи ж розглядали емоції безвідносно до потреб кримінального права. Незважаючи на те, що вказане поняття використовується в кримінальному законодавстві впродовж тривалого часу, з'ясування його психологічного змісту, видів емоційних станів людини, що мають кримінально-правове значення, було і є предметом наукових дискусій. Однак, думається, що базисом таких дискусій повинні стати теоретичні положення загального характеру.

Так, емоції (від лат. *emoveo* – потрясаю, хвилюю) – особливий клас психічних явищ, що проявляється у формі безпосереднього, при-

страсного переживання суб'єктом життєвого змісту цих явищ, предметів та ситуацій для задоволення своїх потреб. Емоції є одними із головних механізмів психічної регуляції поведінки [10, с. 459]. Щодо розуміння емоцій, то й в психології немає єдності поглядів у трактуванні їх сутності. Обумовлене це, напевне, складністю досліджуваної проблематики, широким спектром проблем, які взаємообумовлені зі знаннями емоційної сфери людини.

Існує різноманіття емоцій, виникнення яких обумовлене не лише властивостями впливів, але і суб'єктивними особливостями самого суб'єкта, його індивідуально-психологічними особливостями, станом здоров'я, потребами, прагненнями, бажаннями тощо.

Слід зазначити, що в психології, як правило, виділяють два види афекту: афект як безпосередня реакція на зовнішній подразник, його називають «класичним» та афект «кумулятивний» або «акумулятивний». Акумуляція афекту – це процес накопичення незначних за своєю силою негативних емоцій з наступною розрядкою у вигляді стрімкого і малокерованого афектованого вибуху, який настає начебто без явних причин.

О.Д. Сітковська поділяє афекти на астенічні та стенічні. До астенічних афектів належить страх, сум, горе та інші і вони характеризуються загальним послабленням, гальмуванням, аж до повного «ступору».

Під час стенічних афектів (гнів, озлобленість та інші) також відбуваються значні вегетативні, біохімічні зміни в організмі. Однак, при цьому, навпаки, м'язовий тонус підвищується, різко змінюється частота дихання, серцева діяльність, артеріальний тиск, рівень адреналіну, збільшуються фізичні можливості людини. Це реакція особи за типом захисного механізму – мобілізація енергетичних ресурсів, що сприяє подоланню дій сильних подразників [11, с. 13].

Подібний поділ афектів на види пропонує В.І. Ткаченко, який виділяє афекти гніву, страху, жалю, відчаю, розгубленості. Афект гніву належить до самооборонного рефлексу та має агресивний характер. Самооборонний характер афекту гніву полягає в тому, що під час його переживання організм людини відчуває потребу в емоційній розрядці як способі набуття оптимального стану. Афект страху викликається ситуаціями, які становлять небезпеку. Вказаний афект пов'язаний з безумовним захисним рефлексом і полягає в реакції організму на небезпеку. Афекти жалю та відчаю породжуються неприємністю та можуть виступати в одних випадках як охоронна реакція психіки, в ін-

ших – як оборонна реакція. Афект розгубленості яскраво проявляється в різкому зменшенні здатності особи орієнтуватися в своєму стані та обстановці [4, с. 32–33].

Проте, у КК України, як ми зазначали вище, поняття «афект» не зазначається, натомість використовується поняття «сильне душевне хвилювання». З цього приводу виникає проблема співвідношення цих понять.

У літературі співвідношення понять «сильне душевне хвилювання» та «афект» вирішується по-різному.

Одні вчені вважають, що стан сильного душевного хвилювання – це ніщо інше як стан фізіологічного афекту. На їхню думку, жодний інший емоційний стан, крім стану фізіологічного афекту, не може настільки суттєво вплинути на психічну діяльність людини, щоб вона певною мірою втратила здатність усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними [12, с. 4].

Інші науковці переконані, що стан сильного душевного хвилювання – це стан афекту. При цьому вони не роблять застереження, що це має бути лише фізіологічний афект [13, с. 8].

Науковці третьої групи вказують на те, що оскільки зменшувати здатність особи повною мірою усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними можуть різні емоційні стани, поняттям «стан сильного душевного хвилювання» охоплюється не тільки стан афекту, але й інші сильні за своїм впливом на психічну діяльність емоційні стани [6, с. 181].

На наш погляд, більш обґрунтованою є позиція останньої групи авторів. Це підтверджується більшістю науковців, які вважають, що поняття «стан сильного душевного хвилювання» не тотожне ні поняттю «афект», ні поняттю «фізіологічний афект». Стан сильного душевного хвилювання пропонується розглядати як поняття, яке за своїм обсягом ширше і охоплює поняття «афект» та «фізіологічний афект», але не вичерпується ними. Враховуючи те, що законодавець використовує поняття «сильне душевне хвилювання» для позначення психічних станів, які зменшують здатність особи усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними, це поняття повинно охоплювати і деякі інші емоційні стани, які мають такі властивості.

Висновки. Можна зробити висновок, що поняття фізіологічного афекту недостатньо для того, щоб описати та кваліфікувати всі випадки емоційних станів особи, які мають кримінально-правове значення. Поняття «стан сильного душевного хвилювання» повинно розгляда-

тись ширше за обсягом і охоплювати собою не тільки різні афекти, але й інші види емоційних станів особи, які виникли внаслідок протизаконного насильства, систематичного знуцання, або тяжкої образи з боку потерпілого, і які характеризуються особливо великою силою свого зовнішнього прояву, здатні суттєво порушувати психічну діяльність, призводити до того, що особа не може повною мірою усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними.

1. Пинаев А.А. Курс лекций по Общей части уголовного права. Книга первая «О преступлении» / А.А. Пинаев. – Харьков: Харьков юридический, 2001. – 289 с.

2. Попов А.Н. Преступление против личности при смягчающих обстоятельствах / А.Н. Попов. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. – 465с.

3. Рарог А.И. Квалификация преступлений по субъективным признакам / А.И. Рарог. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2002. – 304 с.

4. Ткаченко В.И. Ответственность за умышленные преступления против жизни и здоровья, совершенные в состоянии аффекта / В.И. Ткаченко. – М., 1979. – 52 с.

5. Сидоров Б.В. Аффект. Его уголовно-правовое и криминологическое значение. (Социально-психологическое и правовое исследование) / Б.В. Сидоров. – Казань: Изд-во Казан. у-та, 1978. – 159 с.

6. Бородин С.В. Преступления против жизни / С.В. Бородин. – М.: Юристъ, 1999. – 356 с.

7. Дагель П.С. Понятие вины в советском уголовном праве / П.С. Дагель. – Владивосток, 1968. – 187 с.

8. Подольный Н.А. Понятие «аффект» в уголовном праве / Н.А. Подольный // Государство и право. – 2003. – № 6. – С. 62–66.

9. Психологічний словник за ред. члена-кореспондента АПН СРСР В.І. Войтка. – К.: Головне видавництво видавничого об'єднання «Вища школа», 1982. – 216 с.

10. Краткий психологический словарь / ред.-сост. Л.А. Карпенко; под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2 изд., расш., испр. и доп. – Ростов н/Д: изд-во «Феникс», 1998. – 512 с.

11. Ситковская О.Д. Аффект: криминально-психологическое исследование / О.Д. Ситковская. – М.: ООО Издательство «Юрлитинформ», 2001. – 240 с.

12. Байлов А.В. Кримінальна відповідальність за посягання на життя та здоров'я особи, вчинені в стані сильного душевного хвилювання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / А.В. Байлов. – Х., 2004. – 20 с.

13. Остапенко Л.А. Кримінально-правова характеристика умисних вбивств при пом'якшуючих обставинах (статті 116, 117, 118 КК України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / Л.А. Остапенко. – К., 2003. – 18 с.

Стаття надійшла 15 листопада 2010 р.